

ALISHER NAVOIYNING “NASOYIM UL-MUHABBAT” ASARIDA LEKSIK ARABIZMLARNING SEMANTIK-STILISTIK XUSUSIYATLARI

Muxiddinov Muzaffar Ziyoviddin o‘g‘li-
Oriental universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Alisher Navoiyning tasavvufiy-tazkiraviy xarakterdagi “Nasoyim ul-muhabbat” asarida qo‘llangan leksik arabizmlarning semantik, mavzuviy va stilistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda arabcha o‘zlashmalarning diniy-tasavvufiy tushunchalar, axloqiy-ruhiy sifatlar, rang va yorug‘lik semantikasi, shuningdek ilmiy-kitobiy uslubga xos atamalar doirasidagi vazifalari yoritildi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, “Nasoyim ul-muhabbat”dagi arabizmlar faqat lug‘aviy birlik sifatida emas, balki asarning g‘oyaviy-estetik mohiyatini ochuvchi, tasavvufiy tafakkur va komil inson konsepsiyasini ifodalovchi muhim til vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Arabizmlarning denotativ va konnotativ qatlamlari badiiy matnda o‘zaro uyg‘unlashib, nur-zulmat, ilm-jaholat, komillik-naqislik kabi ma‘naviy oppozitsiyalarni yuzaga keltiradi. Maqolada tavsifiy, qiyosiy, semantik va stilistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Nasoyim ul-muhabbat”, leksik arabizmlar, semantika, stilistika, tasavvufiy leksika, denotatsiya, konnotatsiya, tazkira, kitobiy uslub.

ABSTRACT

This article analyzes the semantic, thematic and stylistic features of lexical Arabisms used in Alisher Navoi’s Sufi-biographical work “Nasoyim ul-muhabbat”. The study identifies the functions of Arabic borrowings in expressing religious and mystical concepts, moral and psychological qualities, symbolic color and light meanings, and bookish-scientific terminology. The findings demonstrate that Arabisms in the work operate not only as lexical borrowings but also as key linguistic means that reveal the ideological and aesthetic essence of the text, the Sufi worldview and the concept of the perfect human being. Descriptive, comparative, semantic and stylistic methods are used in the analysis.

Keywords: Alisher Navoi, Nasoyim ul-muhabbat, lexical Arabisms, semantics, stylistics, Sufi vocabulary, denotation, connotation, tazkira, bookish style.

KIRISH

Alisher Navoiy XV asr turkiy-o‘zbek adabiy tilining shakllanishi, badiiy-estetik imkoniyatlarining kengayishi va nazariy jihatdan asoslanishida beqiyos o‘rin tutgan mutafakkirdir. Uning badiiy, falsafiy, tarixiy va tilshunoslikka oid merosi turkiy tilning yuksak ifoda salohiyatini namoyon etadi. Navoiy ijodida arab va fors-tojik tillaridan o‘zlashgan birliklar turkiy adabiy tilning tabiiy rivojlanish jarayonida muhim semantik va uslubiy vazifa bajargan. Ayniqsa, tasavvufiy mazmundagi asarlarda arabizmlar diniy-falsafiy tushunchalarni nomlash, ma’naviy qadriyatlarni izohlash hamda badiiy obraz yaratish vositasi sifatida keng qo‘llangan.

“Nasoyim ul-muhabbat” asari Navoiy ijodida alohida mavqega ega bo‘lib, tasavvufiy tazkira janrining turkiy adabiy tildagi yirik namunalaridan biri sanaladi. Asarda shayxlar, avliyolar, mutasavviflar hayoti, ularning ma’naviy kamoloti, axloqiy sifatlari va irfoniy qarashlari yoritiladi. Shuning uchun ham asar leksikasining sezilarli qismi arab tilidan o‘zlashgan diniy, axloqiy, ruhiy, ilmiy va kitobiy atamalardan tashkil topgan. Bu birliklar matnda oddiy nomlash vazifasidan tashqari ma’no chuqurligini, tasavvufiy ramziylikni va baland uslubiy ohangni yuzaga chiqaradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, “Nasoyim ul-muhabbat”dagi leksik arabizmlarni semantik va stilistik jihatdan o‘rganish o‘zbek adabiy tilining tarixiy qatlamlarini, Navoiy tilining obrazlilik imkoniyatlarini hamda tasavvufiy diskursning leksik asoslarini aniqlashga xizmat qiladi. Arabizmlar shaxs fazilatlarini, ruhiy holatlar, diniy istilohlar, rang va yorug‘lik ramzlari orqali asarning g‘oyaviy-estetik tizimini shakllantiradi. Ularning ma’nosi ko‘pincha denotativ va konnotativ qatlamlar uyg‘unligida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotning maqsadi “Nasoyim ul-muhabbat” asarida qo‘llangan leksik arabizmlarning mavzuviy guruhlari, semantik qatlamlari va stilistik vazifalarini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun arabizmlarni mavzuviy tasniflash, ularning denotativ va konnotativ ma’nolarini ajratish, antonimik va sinonimik munosabatlarini belgilash, asar matnidagi badiiy-estetik vazifasini ochish vazifalari qo‘yildi.

Tadqiqot obyektini sifatida Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asari tanlandi. Tadqiqot predmeti esa asarda uchraydigan leksik arabizmlarning semantik-stilistik xususiyatlari, mavzuviy guruhlanishi va badiiy matndagi funksional imkoniyatlaridir.

METODLAR

Tadqiqotda tavsifiy, semantik, qiyosiy va stilistik tahlil usullaridan foydalanildi. Tavsifiy usul yordamida asarda qo‘llangan arabizmlarning umumiy leksik tarkibi va

mavzuviy guruhlari belgilandi. Semantik tahlil orqali arabizmlarning denotativ, ya'ni asosiy lug'aviy ma'nosi hamda konnotativ, ya'ni badiiy, ramziy va madaniy ma'no qatlamlari farqlab ko'rsatildi. Stilistik tahlil esa arabizmlarning kitobiylik, tantanavorlik, sakral ohang, didaktik mazmun va obrazlilik yaratishdagi rolini aniqlash imkonini berdi.

Materialni o'rganishda "Nasoyim ul-muhabbat" matnidagi diniy-tasavvufiy tushunchalar, shaxsiy-axloqiy sifatlar, rang va yorug'lik semantikasiga oid birliklar, ilmiy-kitobiy uslub atamaları alohida guruhlarga ajratildi. Bunda taqvo, tavba, zikr, shariat, tariqat, haqiqat, ma'rifat kabi birliklar diniy-tasavvufiy qatlamga; fazilat, sabr, muruvvat, karam, ixlos, adolat, oqil, sahiy, halim kabi birliklar axloqiy-ruhiy qatlamga; nur, zulmat, asvad, abyaz, safo, halovat kabi birliklar ramziy va belgiy semantika qatlamiga; maqsad, sabab, dalil, hikmat, natija kabi birliklar ilmiy-kitobiy qatlamga kiritildi.

Qiyosiy yondashuvda "Nasoyim ul-muhabbat"ning Jomiy "Nafahot ul-uns"i bilan bog'liqligi, shuningdek, Navoiy tomonidan tazkiraga kiritilgan ijodiy qo'shimchalar va turkiy adabiy muhitga moslashtirish holatlari hisobga olindi. Bu yondashuv arabizmlarning oddiy tarjima unsuri emas, balki Navoiy matnida yangi badiiy-estetik va semantik vazifa kasb etgan qatlam ekanini aniqlashga yordam berdi.

Tahlil jarayonida arabizmlarning antonimik munosabatlari ham alohida e'tiborga olindi. Oqil-johil, sahiy-baxil, nur-zulmat, ilm-jaholat, fazl-zalolat kabi juftliklar asarda ma'naviy dualizmni ifodalovchi semantik markazlar sifatida ko'rib chiqildi. Bunday oppozitsiyalar orqali matnda komillik va jaholat, ma'rifat va g'aflat, poklik va zulmat kabi tasavvufiy-ma'naviy qarama-qarshiliklar badiiy ifoda topadi.

NATIJALAR

Tahlillar "Nasoyim ul-muhabbat" asaridagi leksik arabizmlar mavzuviy jihatdan bir necha asosiy guruhlarga ajralishini ko'rsatdi. Birinchi guruhni diniy-irodiy va tasavvufiy tushunchalarni ifodalovchi birliklar tashkil etadi. Taqvo, ibodat, zikr, sabr, tavba, shariat, tariqat, haqiqat, ma'rifat kabi so'zlar asarning g'oyaviy asosini belgilaydi. Ular tasavvufiy shaxsning ma'naviy yo'lini, ruhiy poklanish jarayonini va ilohiy haqiqatga intilishini ifodalashda faol ishlatiladi.

Ikkinchi guruh axloqiy-ruhiy sifatlarni anglatuvchi arabizmlardan iborat. Fazilat, karam, muruvvat, ixlos, adolat, oqil, sahiy, halim kabi birliklar avliyo va shayxlar siymosini ochishda xizmat qiladi. Bu so'zlar asarda ijobiy axloqiy baho berish, komil inson obrazini shakllantirish va o'quvchini ma'naviy qadriyatlarga yo'naltirish vazifasini bajaradi. Ularga qarama-qarshi johil, zolim, fosiq, nafs, g'aflat, zalolat kabi birliklar esa salbiy ruhiy holat va axloqiy tanazzulni ifodalaydi.

Uchinchi guruhga rang, yorug‘lik va tashqi belgilar semantikasini ifodalovchi birliklar kiradi. Nur, zulmat, asvad, abyaz, safo, rang, lazzat, halovat kabi so‘zlar matnda ko‘pincha ramziy ma‘no kasb etadi. Masalan, asvad “qora” ma‘nosidan tashqari zulmat, g‘am, ma‘naviy tubanlikni bildirsa, abyaz “oq” ma‘nosidan tashqari poklik, ma‘rifat va ilohiy nur ramziga aylanadi. Demak, rang semantikasi asarda ruhiy-ma‘naviy holatni sezgi orqali ifodalash imkonini beradi.

To‘rtinchi guruhni ilmiy-badiiy va kitobiy uslubga xos atamalar tashkil etadi. Maqsad, sabab, natija, dalil, hikmat kabi birliklar asarning tazkiraviy, ilmiy va didaktik xarakterini kuchaytiradi. Ular matnda fikrni izchil bayon qilish, xulosalash va tarixiy-biografik ma‘lumotlarga ma‘rifiy ohang berish vazifasini bajaradi.

Arabizmlar matnda fonetik va morfologik jihatdan o‘zbek tiliga moslashgan holda qo‘llanadi. Ayrımlari umumxalq leksikasiga singib ketgan bo‘lsa, boshqalari kitobiy-badiiy qatlamda saqlanib qolgan. Masalan, oqillik, sahiylik kabi shakllar arabcha asoslarning o‘zbekcha qo‘shimchalar bilan birikishi natijasida yuzaga kelgan bo‘lib, bu hol arabizmlarning turkiy til tizimiga integratsiyalashganini ko‘rsatadi.

Mavzuviy guruh	Arabizmlar namunasi	Asosiy semantik vazifa	Stilistik-badiiy vazifa
Diniy-tasavvufiy birliklar	taqvo, tavba, zikr, shariat, tariqat, haqiqat, ma‘rifat	Ilohiy yo‘l, ruhiy poklanish va irfoniy kamolotni nomlash	Sakral ohang va tasavvufiy muhit yaratish
Axloqiy-ruhiy sifatlar	fazilat, sabr, karam, muruvvat, ixlos, adolat, oqil, sahiy	Shaxsning ijobiy ma‘naviy sifatlarini ifodalash	Komil inson obrazini shakllantirish
Salbiy ruhiy holatlar	johil, zolim, fosiq, nafs, g‘aflat, zalolat	Jaholat, zulm va axloqiy zaiflikni bildirish	Didaktik tanqid va kontrast yaratish
Rang va yorug‘lik semantikasi	nur, zulmat, asvad, abyaz, safo	Tashqi belgi va ruhiy holatni ifodalash	Ramziy obraz va ma‘naviy oppozitsiya hosil qilish
Ilmiy-kitobiy atamalar	maqsad, sabab, dalil, hikmat, natija	Fikrni izohlash va xulosalash	Tazkiraviy-didaktik uslubni kuchaytirish

Jadvaldan ko‘rinadiki, arabizmlar asarda bir vaqtning o‘zida nominativ, semantik, estetik va didaktik vazifalarni bajaradi. Ayniqsa, antonimik juftliklar badiiy matnda ichki qarama-qarshilikni kuchaytirib, ma‘naviy tanlov g‘oyasini ochadi. Nur-zulmat, ilm-jaholat, oqil-johil kabi oppozitsiyalar tasavvufiy tafakkurning asosiy ramziy yo‘nalishlarini aks ettiradi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar “Nasoyim ul-muhabbat”dagi leksik arabizmlar Navoiy poetik tafakkurining ajralmas qismi ekanini ko‘rsatadi. Asarda arabizmlar tasavvufiy

terminologiyani ifodalash bilan cheklanmaydi; ular matnning ma'naviy-estetik tuzilmasini shakllantiradi, qahramonlarning ruhiy darajasini belgilaydi va didaktik xulosani kuchaytiradi. Shu jihatdan arabizmlar Navoiy tilida semantik yuk ko'taruvchi asosiy vositalardan biri sifatida baholanadi.

Diniy-tasavvufiy birliklarning keng qo'llanishi asar janri bilan bevosita bog'liq. Tazkira janri tarixiy-biografik ma'lumot bilan ma'naviy-axloqiy bahoni birlashtiradi. Shuning uchun avliyo, mashoyix, mutasavvif, karomat, tariqat, shariat, haqiqat, ma'rifat kabi arabizmlar asarda nafaqat termin, balki muqaddaslik, ulug'vorlik va ma'rifiylikni ta'minlovchi uslubiy marker sifatida ishlaydi. Bunday birliklar o'quvchini tasavvufiy tafakkur maydoniga olib kiradi.

Axloqiy-ruhiy sifatlarni ifodalovchi arabizmlar esa komil inson konsepsiyasini ochishda muhim ahamiyatga ega. Oqil, sahiy, halim, solih kabi birliklar ma'naviy yetuklikni bildirsa, johil, fosiq, zolim, g'aflat kabi birliklar ruhiy zaiflik va ma'naviy tubanlikni ifodalaydi. Bu yerda arabizmlar axloqiy tasnif vositasiga aylanadi. Ular yordamida Navoiy shaxsni baholaydi, uning ichki dunyosini tasvirlaydi va o'quvchiga tarbiyaviy xulosa beradi.

Rang va yorug'lik semantikasiga oid arabizmlar badiiy ramziylikni kuchaytiradi. Asvad va abyaz, nur va zulmat kabi birliklar tashqi rang yoki yorug'lik belgisi orqali ruhiy holatni ifodalashga xizmat qiladi. Oq rang va nur ma'rifat, poklik, ilohiy yaqinlik bilan bog'lansa, qora rang va zulmat jaholat, g'aflat va ma'naviy uzoqlikni anglatadi. Bu hol Navoiy matnida sezgi obrazlari bilan falsafiy mazmunning uyg'unlashganini ko'rsatadi.

Arabizmlarning stilistik xususiyatlari ham alohida e'tiborga loyiq. Ular matnga kitobiylik, jiddiylik, tantanavorlik va sakral ohang beradi. Ayniqsa, muqaddima qismida hamd, na't, fazl, rahmat, hikmat, ma'rifat, haqiqat kabi birliklar yuqori uslubiy qatlamni shakllantiradi. Navoiy ayrim joylarda arabcha ibora va murakkab sintaktik qurilmalarni qo'llab, an'anaviy ilmiy-tasavvufiy nutq ohangini saqlaydi. Shu bilan birga, bu qatlam turkiy matn ichida tabiiylashgan holda ishlatiladi.

"Nasoyim ul-muhabbat"ning "Nafahot ul-uns" bilan bog'liqligi arabizmlarning intertekstual vazifasini ham ko'rsatadi. Navoiy Jomiy asaridan ta'sirlangan bo'lsa-da, uni ijodiy qayta ishlagan, qo'shimcha shaxslar va turkiy mashoyixlar haqidagi ma'lumotlar bilan boyitgan. Shuning uchun arabizmlar matnda faqat tarjima belgisi emas, balki Navoiy mualliflik uslubini, turkiy til imkoniyatlarini va tasavvufiy-ma'rifiy maqsadni ifodalovchi mustaqil vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Qo'lyozma va nashrlar haqidagi ma'lumotlar ham arabizmlarning matniy barqarorligini ko'rsatadi. Istanbul, Parij, Sankt-Peterburg va Toshkent nusxalarining mavjudligi, shuningdek, keyingi ilmiy nashrlar asardagi arabcha leksik qatlamni

o'rganish uchun muhim asos yaratadi. Bu manbalar arabizmlarning fonetik, morfologik va stilistik moslashuvini kuzatish imkonini beradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, "Nasoyim ul-muhabbat" asaridagi leksik arabizmlar diniy-tasavvufiy, axloqiy-ruhiy, rang va yorug'lik semantikasi, salbiy ruhiy holatlar hamda ilmiy-kitobiy atamalar kabi mavzuviy guruhlar ajraladi. Har bir guruh asar g'oyaviy-estetik tizimida muayyan vazifa bajaradi.

Ikkinchidan, arabizmlar denotativ va konnotativ qatlamlarda faol ishlaydi. Ular bir tomondan aniq tushuncha va sifatlarni nomlasa, ikkinchi tomondan badiiy matnda ramziy, axloqiy va tasavvufiy ma'nolarni yuzaga chiqaradi.

Uchinchidan, arabizmlar asarda stilistik jihatdan kitobiylik, tantanavorlik, sakral ohang, didaktik mazmun va estetik obrazlilikni shakllantiradi. Ayniqsa, avliyo, mashoyix, ma'rifat, haqiqat, karomat kabi birliklar tazkira janrining ilmiy-ma'rifiy ruhini kuchaytiradi.

To'rtinchidan, oqil-johil, sahiy-baxil, nur-zulmat, ilm-jaholat kabi antonimik juftliklar orqali asarda ma'naviy dualizm, komillik va jaholat, poklik va g'afolat qarama-qarshiligi ifodalanadi.

Beshinchidan, arabizmlarning o'zbek tiliga fonetik va morfologik jihatdan moslashuvi ularning turkiy adabiy til taraqqiyotidagi rolini ko'rsatadi. Shu bois "Nasoyim ul-muhabbat"dagi leksik arabizmlar o'zbek adabiy tili tarixi, Navoiy poetikasi va tasavvufiy matn lingvopoetikasini o'rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. Mukammal asarlar to'plami. 17-jild. Toshkent: Fan, 2001.
2. Izzatillayev, P. (2024). " Muhokamat ul-lughatayn" in the interpretation of Iranian Navoi studies. *Oltin bitiglar–Golden Scripts*, 1(1).
3. Malikov, A. (2024). XX asr matnshunosligida Navoiy asarlari tadqiqi: Hamid Sulaymonov hamda Porso Shamsiyev tajribasi. *Oltin bitiglar–Golden Scripts*, 2(2).
4. Jomiy, Abdurahmon. Nafahot ul-uns min hazarot il-quds. Toshkent: Fan, 1997.
5. Attor, Fariduddin. Tazkirat ul-avliyo. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1992.
6. Eraslan, K. Ali Şir Nevayi: Nesayimü'l-mahabbe min şemayimi'l-fütüvve. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1979.

7. Islomiy, H. “Nasoyim ul-muhabbat” va “Nafahot ul-uns”ning qiyosiy tahlili. Toshkent: Fan, 1990.
8. Davlatov, O. “Nasoyim ul-muhabbat” asarining matniy xususiyatlari va nashr talqini. Toshkent: Akademnashr, 2018.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
10. Rahmatullayev, Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. Toshkent: Universitet, 2006.
11. Hojiev, A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.